

Kolumbán Vilmos József

Kolozsvár

Adalékok az Endemann-perhez

1973-ban Juhász István terjedelmes előadás keretében foglalkozott az erdélyi református egyház 18. századi történetének egyik meghatározó tanfegyelmi perével, amely az Endemann-per néven lett ismertté. Az előadás, illetve annak kibővített, tanulmánnyá szerkesztett változata azonban csak 1996-ban jelent meg a szerző több írásával együtt.¹ Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az említett íráson kívül a 18. század végi tanfegyelmi kivizsgálással senki sem foglalkozott, csupán a nagyobb összefoglaló jellegű munkákban találhatunk néhány sornyi információt. Érdekes módon Pokoly József egyetlen sort sem szentelt a kérdésnek, bár Christian Wolff eszméinek erdélyi fogadtatásáról és alkalmazásáról több helyen is említést tett.² Zágoni Bodola Sámuel Eperjesi püspöki munkásságát összefoglaló írásában megemlékezett ugyan a híres perről, de sem a per okát, sem a per utáni időszak eseményeit nem részletezte.³

Tanulmányában Juhász István a 18. század végi nagy szellemi irányzattal, a wolffianizmussal történt szembefordulásban látta a per indítékát, mi viszont a per meglévő dokumentumai (sajnos azok az iratok, amelyek a Juhász-tanulmány alapjait képezték, ma már nincsenek meg) és az újabban előkerült feljegyzések, jegyzőkönyvek alapján e tanfegyelmi kivizsgálás hátterében személyi ellentétet feltételezünk. Ezt a hipotézist erősíti a 18. század többi tanfegyelmi kivizsgálásaival való összevetés.

Nádudvari Sámuel pere (1734)

Nádudvari Sámuel sárospataki és nagyenyedi tanulmányai után, Odera-Frankfurtba és Franekerbe peregrinált, majd hazatért és 1731-ben Nagyenyeden másodpap lett, Borosnyai Lukács János mellett. A református egyház hitvallási irataival ellentétes tanai miatt az 1734. évi küllővári zsinaton perbe fogták, azzal vádolva, hogy remonstráns tanokat terjeszt (egyetemes kegyelem), illetve arminianizmust és univerzalizmust hirdet nyilvánosan, a szószékről.⁴ Ezt megerősíti Borosnyai Lukács János önéletrása is, amelyben Nádudvariról ezt mondja: *Paradoxa és heterodoxa sententiákat, neve-*

¹ Juhász István: *Hítvallás és türelem*. Kolozsvár 1996. 102–115. (A továbbiakban: Juhász)

² Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. V. kötet. *Az egyházi intézmények története*. Budapest 1905. 175., 186–188. (A továbbiakban: Pokoly V.)

³ Zágoni Bodola Sámuel: Folytatása a püspökök életrajzának. Eperjesi Zsigmond. In: *Az erdélyi református anyaszentegyház névkönyve 1861-re*. Kolozsvár 1861. 1–17. (A továbbiakban: Névkönyv)

⁴ *Ki is Konfessionok és Katékismunk ellen, nem csak remonstrantizmust a gratia universalis; hanem iminnen, amonnan corrádált opiniokat és foveál s azokat sok ízben e publica cathedra, sokaknak botránkozásokkaal tanította*. Illyés Géza: *Az erdélyi Református Zsinatok végzései*. Kézirat az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában. 1940–1942. 221. (A továbbiakban: Illyés)

zetesen Universalizmust és Remonstrantizmust kezd hirdetni s sokszori admonitio után a Catbedrára [szószékere] s publicumra vinni.⁵

A rövid jegyzőkönyvi tudósításból kiderül, hogy Nádudvari Bonyhai Simon György püspök intésére reverzálisban fogadta meg, hogy *csendben lesz*, de később fogadalmát megszegve, továbbra is hirdette tanait. Tanítása miatt állásából ugyan felfüggesztették, de amennyiben tanítását nyilvánosan visszavonja, az ellene hozott határozatot semmisnek nyilvánítják – szól a zsinat határozata –, de ha továbbra is kitart elvei mellett, leteszik hivatalából.⁶ Nádudvari 1735. március 20-án a nagyenyedi templomban, ünnepélyes keretek között eleget tett a zsinat felszólításának és tanait nyilvánosan visszavonta.⁷ Nádudvari híve volt a wolfiánus bölcseletnek is (1740-ben a már wolfiánus hatás alatt álló marosvásárhelyi kollégiumban vállalt tanári állást), hiszen Pokoly Leibnitz–Wolf féle tanok nyomaira akadt Nádudvari kéziratban maradt, tanítványai számára készült jegyzeteiben.⁸

Husztai András pere (1742)

Nagyenyedi és kolozsvári teológiai tanulmányok után Odera-Frankfurtba peregrinált, hazatérése után a kolozsvári kollégiumban lett jogtanár. Szebenben adta ki *Jurisprudentia hungarico-transsylvanica* művét (1742), melynek előszavában (*Oratio*) cáfolta a predestinációt, és Bod Péter históriája szerint, remonstráns tanokat vallott.⁹ Ügyét a június 10-re összehívott zsinat tárgyalta. A zsinat megnyitása előtt két tudós professzor és két lelkész (a jegyzőkönyv nem közöl neveket) írásban tételesen rámutatott Huszti tévelygésére. Mivel a zsinatnak nem volt ideje részletesen foglalkozni az ügygel, négy főből álló bizottságot nevezett ki a már meglévő négy személy mellé, hogy közösen újrateljesítsék az iratot, és a tévelygésről jelentést tegyenek. A két iratot a zsinat előtt felolvasták, majd megállapították, hogy: *az oratio neve alatt imprimiáltatott munka minden részben oratio paradoxa, disanalogica és olyan, mely szent apostoli vallásunknak egész eversiójára igyekező éles fegyver, tehát annak auctorit munkájával együtt mind a szent Generalis, mind az alakú szent vallásunknak igaz valóságos szeretője s becsütlője méltán damnálhatja.*¹⁰ Az irat ellenkezik a Szentírással és ellentmond a hitvallási iratoknak is.

Az ítéletben kimondták, hogy az inkriminált iratot és szerzőjét az egyház nem fogadja el és az egyház tanításával *ellenkező tévelygésnek* mondja, amíg a kifogásolt részeket meg nem változtatja és a Szentírással nem egyeztet. Ha kitart etetneksége mellett, akkor a kolozsvári egyháztól kapott beneficiumokat megvonják tőle, és exkommunikálják.

A határozatot Deáki József püspök a Főkonzisztórium elé vitte, ahol beszámolt a per lefolyásáról. Előbb Huszti védte a tanítását és ezért kizárták az egyházból, de később tanait visszavonta és a püspök által *eleibe adatott formula szerint esküvéssel* és írásban kötelezte magát a *református vallásban való megmaradásra*. Ugyanakkor Huszti kérte az ex-

⁵ Részletesen ismerteti Buzogány Dezső. Ld.: Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései, 1606–1762*. Kolozsvár 1999. 25. Borosnyai *Önéletírását közli* Buzogány Dezső a *Református Szemlében* 1986. 41–46.

⁶ Illyés 221.

⁷ Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*. Budapest 1977. 420.

⁸ Pokoly V. 186. Gyulakuti Lázár János önéletírására alapozva Juhász István Nádudvarit, mint a marosvásárhelyi kollégium első wolfiánus tanárainak egyikét említi. Juhász *i. m.* 107.

⁹ Petri Bod: *Historia hungarorum ecclesiastica*. Lugduni–Batavorum 1889. 423.

¹⁰ Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései, 1606–1762*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányokat Buzogány Dezső és Sipos Gábor írta. Kolozsvár 1999. 72. (A továbbiakban: Bod)

kommunikáció feloldását is, aminek Deáki József püspök eleget tett. A Főkonzisztórium az ítéletet elfogadta, de Huszti elbocsátotta kolozsvári tanári állásából.¹¹ Bod Péter a tudósítást így zárta: *Erről az acták vagynak az püspök ladjában. N[ota] B[ene]. Azután semmi vallású, semmi emberré lett.*¹² Bod utolsó sora Huszti későbbi sorsára utal, aki 1749-ben katolizált és a gyulafehérvári káptalan levéltárában kapott magának munkahelyet. Nem sokkal ezután innen is távozott (ha ugyan el nem bocsátották) és elzúllott.¹³

Hasonlóság és különbözőség

A 18. század folyamán már nem kerültek elő olyan tanviták, mint a 17. századi puritán–ortodox ellentét, vagy a coccejanimzus és karteziánus tanokkal folytatott polémia. Ez részben annak köszönhető, hogy a 17. századi zsinatok szigorúan megtöltötték az újítást és az erdélyi református egyház tanításától idegen teológiai nézetek terjesztését, nem beszélve arról, hogy a rekatolizáció és az állam részéről tapasztalt külső elnyomás egészen más prioritásokat teremtett az erdélyi református egyházban. Az efféle teológiai viták csakhamar harmad-negyed rangra fokozódtak le a nap-nap után töretlenül folytatott egzisztenciális küzdelem közepette. A külső nyomás és az egyház belső szervezetének megerősödése belső békét eredményezett: három esettől eltekintve, a 18. században nem igazán találunk nagy horderejű hitvallási vitákat. 1734-ben tárgyalták Nádudvari Sámuel, 1742-ben Huszti András esetét, 1791-ben pedig az Endemann Sámuel-féle ügyet. A három esetet egybevetve sok hasonlóság mutatható ki, mind a vizsgálati eljárást, mind a tévtanítás jellegét illetően. Az eretnekségek tekintetében jellemző a racionalizmus erdélyi meghonosodásának első kísérlete, és az ebből adódó hitvallás-ellenesség, valamint a régi teológia (protestáns ortodoxia) megdöntésére tett kísérletek.

Bár a három per sok tekintetben hasonlít egymásra (vádponatok, zsinati kivizsgálás, kilátásba helyezett büntetés), mégis több különbség is megfigyelhető. Míg az első két perben a heterodoxia kétséget kizáróan bizonyítható és kimutatható volt, addig az Endemann-perben ez korántsem tisztázható egyértelműen. Mindhárom perben a vádpontok szinte szóról szóra ismétlődnek (pelagianizmus, arminianizmus stb.), de míg Nádudvari és Huszti elismeri a vádpontokat, addig Bodola János és Zilahi Sebes János elutasítják az ellenük felhozott vádakat. Külön figyelmet érdemel a Főkonzisztóriumnak a vizsgált esetekben tanúsított álláspontja is, hiszen míg Huszti és Nádudvari elleni kivizsgálást támogatták, addig Bodola és Zilahi Sebes ügyében inkább háttérbe húzódtak és csendben figyelt, vagy adott esetben nagyobb megfontoltságot kért a szemben álló felektől. Ezt figyelembe véve az 1791–1792-ben folyó Endemann-per a híres radnóti perrel (1673) hasonlítható össze, ahol az akkori református egyház előjárósága szigorú büntetést kért a vádlottakra, de a főrendűek közbenjárására a zsinat kizárással való fenyegetőzése figyelmeztetéssé szelídült.¹⁴ Tófeus Dobos Mihály és Pósa-házi János a coccejánista és karteziánus eszmerendszer visszaszorítását követelte olyan korban, amikor a németalföldi tanulmányútról hazatérők túlnyomó többsége a két irányzat valamelyikével rokonszenvezett, sőt maga a fővádló, Tófeus is részben Coccejus

¹¹ Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*. Budapest 1977. 271.

¹² Bod 72.

¹³ Huszti peréről bővebben ld.: Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. kötet. Kolozsvár 1905. 44–52. (A továbbiakban: Török)

¹⁴ Kolumbán Vilmos József: *Törvényhozó egyház*. Kolozsvár 2002. 104–107.

híve volt. A több mint egy évszázaddal később megtartott tanfegyelmi eljárásban, az Erdélyben már jól ismert és széles egyházi támogatottságú wolffianizmust szerették volna megfékezni, holott a wolffianus filozófia fellegrvárának tartott marosvásárhelyi kollégium mellett a kolozsvári és a székelyudvarhelyi kollégium is a marburgi tanár elvei szerint képezte a lelkipásztorokat.

Wolff rendszere

Az erdélyi peregrinusok a holland egyetemek mellett előszeretettel látogatták a németországi egyetemeket is, ahol a 18. század elején a wolffianizmus kibontakozott. Alapítója Christian Wolff a halléi, majd a marburgi akadémia tanára volt. A nevével fémjelzett új tan a matematikát minden tudomány fölé helyezte, mert, úgymond, rendszerét valamennyi tudomány felhasználhatja. A matematika belső rendszeréről azt tanította, hogy az igazság megismerésére a legalkalmasabb módszer, hiszen a meghatározástól eljut a tantételhez, majd a feladathoz. Ezt alkalmazta a teológiában is. Wolff szerint a világ és a lélek ismerete vezet el Istenhez: a világ rendjének felismeréséből Isten akaratára és jóságára lehet következtetni. Valójában, Wolff ezzel a rendszerrel új istentant állított fel, amelynek kulcsszava a *theologia naturalis*: Istent a teremtett világból is meg lehet ismerni. Ez viszont még nem jelenteti azt, hogy kijelentésre nincs szükség. A kijelentés kiegészíti a theologia naturalisból származó felismerést, és így a kettő közt megvalósul a harmónia. A kijelentés nem kerülhető meg, mert csakis ez által lehet kiegészíteni a természeti törvényt, s eljutni a teljes igazságra. Wolff erkölcsstana a felvilágosodás jegyeit hordozza magán: az ember akaratát Isten akarata határozza meg, ez pedig a tökéletesség elérésére kötelezi a teremtményt. Wolff a jó cselekvésének indítékát is új megvilágításba helyezte: a jót a jóért kell cselekedni, és ennek legmagasabb formája a kegyességben mutatkozik meg.¹⁵ Dogmatikájával és etikájával újraértelmezte a protestáns apológiát: az addigi felekezeti különbségek háttérbe kerültek, az egymással való civódás helyett a világegyetem egységére és ezzel Isten akaratának a megismerésére irányította a figyelmet. Protestáns körökben rendszere csakhamar sok követőre talált, ugyanis hangsúlyozta, hogy a vallás legmagasabb formája a természeti vallás, de ennek a szintnek az elérésére az emberi akarat elégtelen. Ide csak a Megváltóban kegyelemből kapott hit által lehet eljutni. Így akarva-akaratlanul az egymás iránti türelmet hirdette, és az ellenreformáció idején főképpen emiatt talált kedvező fogadtatásra Erdélyben.

Eszméinek európai térhódítása nem váratott sokat magára. Leibniz türelmességét továbbvivő Wolff filozófiáját csakhamar Európa protestáns egyetemei is elismerték, s így a Leibniznél még csak tudósok világában ható racionalizmus a marburgi tanár nyomán szélesedett ki és lett mindent átfogó irányzattá. Németországi fogadtatása hamar és gyorsan megtörtént, s ennek folytán a magyar peregrinusok, ha másodkézből is, de megismerhették az új filozófiát. A magyar művelődéstörténetben jelentős helyet elfoglaló németalföldi egyetemek közül a wolffianizmust elsőként a leideni, majd a franekerai akadémia vette át, sőt az utóbbi egyetem előjárósága magát Wolffot akarta meghívni tanárnak. Hasonlóan gondolkodtak Utrechtben is, de végül sem az egyik, sem a másik meghívás nem valósult meg.¹⁶ A wolffianizmus hollandiai elismertségének

¹⁵ Juhász 102.

¹⁶ G. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiai és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*. Kolozsvár 1979. 146.

érdekes oldala is van. Az évszázados vitákba belefáradt holland reformátusok a különböző világi tudományok művelésében elfogadták ugyan a felvilágosodást, de a teológiában óvakodtak azt alkalmazni. Az első olyan teológiai munkák, amelyekben minden tiltakozás ellenére mégis foglalkoztak a felvilágosodással, elleniratok voltak, amelyekben cáfolni próbálták az új eszmerendszert. Így akarva-akaratlanul is az új irányzatot támogatták, hiszen a felvilágosodás cáfolatának középpontjában a racionális érveket sorakoztatták fel, s ha lassan is, de a teológia tudományának művelése is ebbe az irányba mozdult el.¹⁷ Kelet-európai terjedésében a filozófia és logika, valamint a matematika újszerű felhasználásánál sokkal nagyobb jelentőségű a filozófia gyakorlati alkalmazását előíró etika, hiszen a vallási türelem szorgalmazása mellett fennen hirdette a formálódó polgárság kompromisszumképességét a késő feudális, de még mindig erős társadalmi renddel szemben.¹⁸

Mint minden nagy szellemi irányzat terjedésénél, a wolffianizmus kiteljesedésében is jelentős szerepet tölthettek be Wolff tanítványai. Első helyen kell megemlítenünk Wolff közvetlen tanítványát, Ferdinand Chr. Baumeistert,¹⁹ valamint Thümigiust is, akik önálló filozófusként ugyan nem tudtak maradandót alkotni, de tankönyveik révén mesterük tanítását mindenki számára érthetővé és elérhetővé tették.

Wolf filozófiájának hazai fogadtatása

A marburgi tanár eszméinek hazai (erdélyi) meghonosodása aránylag korán elkezdődött. Gyalakuti Lázár János nevelőapja, Köleséri Sámuel, 1709-ben Gardenius egyik Nagyenyeden kiadott munkájához írt előszavában a wolffianizmusra jellemző vallási türelem szükségességéről beszélt. Az új tanok iránti fogékonyságának másik méltó bizonyítéka az 1723-ban, a kolozsvári kollégium nyomdájában kiadott matematikai tankönyvhöz írt előszava, amelyben Wolff nyomán a matematika tanulásának hasznosságát és fontosságát hangsúlyozta.²⁰

Köleséri szellemi örökségét nevelt fia, Gyalakuti Lázár János vitte tovább, aki külföldi tanulmányai során (Szathmári Mihály sárospataki tanár biztatására²¹) Marburgba is eljutott és Wolff tanítványául szegődött. Korabeli feljegyzés szerint: *1727-ben, mivel nem elégitette ki a nyilvános órák hallgatása, hogy magának napi két fizetett órát kaphasson, mivel magánóra nem volt az egyetemen, mit tett? Azt, hogy bár a városban fogadott éjjeli szállást magának, mint a mester bentlakója, mindig Wolffnál étkezett. Így a filozófia és matematika részeit szigorú rendtartással elsajátította. Wolff gyakorta szokta mondogatni, hogy ez az ifjú sokkal jobban fel fogja az ő szellemét, mint a doktorok, akik magukat wolffianusoknak nevezik.*²² Már ott-tartózkodása alatt hozzáfogott Wolff fontosabb műveit latinra fordítani azzal a céllal, hogy az erdélyi tudományos élet is megismerhesse az új eszméket. Határozottságát és céltudatosságát bizonyítja, hogy a híres tanár metafizikájából és etikájából elsősorban a

¹⁷ G. Henk van de Graaf: *i. m.* 218.

¹⁸ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest 1996. 265. (A továbbiakban: Kosáry)

¹⁹ Hajós József: Fr. Chr. Baumeister emlékére. *Korunk*, 1986. 2. szám, 122–128. (A továbbiakban: Hajós)

²⁰ Köleséri Sámuel (kiad.): *Enchiridion Mathematicum Schencherzarum Usui Transilvanorum accomodatum*. Kolozsvár 1723.

²¹ Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziány László. Bukarest 1970. 155. (A továbbiakban: Kovásznai)

²² Kovásznai 132–133.

kollégiumi oktatásra szánt kivonatokat készített.²³ Nem sokkal hazatérése után a marosvásárhelyi kollégiumba nevezték ki főgondnoknak, s ebben a minőségében látott hozzá nagyszabású tantervreformjának megvalósításához. Ennek nyitánya volt az 1735-ben Rimaszombati Sámuel, marosvásárhelyi tanár beiktatója alkalmából elmondott beszéde (*Az intellektus és az akarat fejlesztése*), amelyben egyértelműen jelét adta wolffianista elkötelezettségének, amikor az akarat és értelem megjobbításáról és annak felsőbbrendűségéről beszélt. Kovásznai Sándor találóan jegyezte meg önéletrészében, hogy ettől a pillanattól a vásárhelyi kollégium a „wolphiána filozófiái” otthonává lett. Elképzelése teljes megvalósulásáig nem kellett sokat várnia, ugyanis Nádudvari Sámuel (1740–1746 között tanított Marosvásárhelyen) szinte kizárólagosan csak Wolffot tanított a diákság legnagyobb csodálata és meglegedése közepette. Kovásznai Sándor, a későbbi tanár ekkor még diákként anyagi szózatként hallgatta Nádudvari újszerű előadását. Népszerűségét azonban nemcsak az új filozófia jelentette, hanem közvetlen előadásmódja is. Utóda, Kövesdi János, bár szintén Wolffot tanított, nem örvendett ilyen népszerűségnek, de ez még korántsem jelentette az új filozófiai háttérbe szorulását.²⁴

Wolffianus tanártársak közül Intze Istvánt, Kovásznai Sándort és Fogarasi Pap Józsefet kell megemlítenünk, hiszen munkásságuk révén jelentős mértékben hozzájárultak Wolff hazai elfogadásához. Előbbit 1749-ben nevezték ki filozófiatanárnak, aki a Nádudvari pedagógiai munkáját folytatva Thümmigust (Wolff tanítványát) és Wolffot tanította filozófiában és a matematikában. 17 évig tartó tanársága alatt végig kitartott az új filozófia mellett, s ennek folytán lelkészek generációjába oltotta be a felvilágosodás rendszerét. Intzét, mint tanárt és kollégát is ismerő Kovásznai 1764-ben lett kollégiumi tanár, s bár ifjúkori Wolff iránti rajongását később megtagadta, annak hatása alól szabadulni nem tudott. Leghíresebb wolffianus tanár Fogarasi Pap József volt, akit 1779-ben nevezték ki filozófiatanárnak. Rövid vásárhelyi munkásságát az értelem és akarat megjobbításának szándéka vezérelte, s ez a törekvés érződik ki 1782-ben az erdélyi kollégiumok tanreformját megcélzó programirattól is.²⁵ Intzével és Kovásznaival összevetve Fogarasi gazdag irodalmi munkásságával emelkedik ki tanártársai közül, amelyekben a ráció felsőbbrendűségét hangsúlyozta ki, és megpróbálta azt gyakorlati oldalról is megközelíteni.

A fentieket összegezve kiderül, hogy a marosvásárhelyi kollégium a 18. század közepe előtt már a wolffianizmus hazai támogatójává szegődött, s ezzel egy időben a haladás és a fejlődés motorjává vált. Az új tanok marosvásárhelyi térhódítása azonban korántsem volt zökkenőmentes. A kollégium könyvtára a sárospataki kollégium marosvásárhelyi kitérője ellenére is szegényes volt. A kollégiumban, bár a „wolphiána filozófia” otthonának számított, sem a tanárok, sem a diákok nem olvashatták Wolff munkáit, azon egyszerű oknál fogva, hogy a könyvtárban egyetlen jelentős mű sem volt. Kovásznai Sándor diákként Wolff iránti szomjúságát is csak úgy tudta oltani, hogy alkalmi árustól Baumeister könyveket vásárolt (Baumeister munkái is hiányoztak a kollégium könyvtárából), később pedig hosszas utánajárással Toldalagi Pál gróftól

²³ Bővebben ld.: Tolnai Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. Kolozsvár 1942.

²⁴ *Kezdé ezért a Volffius nagy Logicáját tanítani, és az Euclidést a geometriában. Lebetett volna eleget is tőle tanulni, kivált a geometriában, de el léven már régen az egész deákosság praesudiciummal telve Kövesdi iránt, igen kevesen járják vala leckéit, annyival inkább, hogy mivel Nádudvari Thümmigust és Lázár Jánostól németből deákra fordított Volffius compendiumát tanítja vala, Euclidést senki nem becsüli vala, mint ma is, a kollégiumban.* Kovásznai 70.

²⁵ Juhász 109.

kérte kölcsön Wolff munkáit.²⁶ A kollégium arra érdemes diákjai, egy korábbi megállapodás szerint, éppen Marburgba peregrináltak (a marosvásárhelyi kollégium évente küldte diákjait a német egyetemi városba), s ott a wolffianus tanokban „mege erősödve” tértek haza és lettek lelkipásztorok és tanárok.

Erdély másik két híres kollégiuma a nagyenyedi és a kolozsvári, valamint a feltörekvő székelyudvarhelyi gimnázium a 18. század közepén is kitartottak a jóval korábban elfogadott karteizianizmus mellett. Bár a két irányzat elvileg szemben állt egymással, a tanbeli ellentét nem érintette az iskolák közötti összhangot és jó együttműködést, tanáraik adott esetben ellentétes tanokat a „rivális” kollégiumban is ugyanolyan hévvel tanítottak és prédikáltak. Ami a legmeglepőbb: annak ellenére, hogy a kolozsvári kollégium a karteziánusok táborát gyarapította, ez semmiféle akadályt nem jelentett Baumeister wolffianus tankönyveinek beszerzésekor.²⁷ Nagyenyedi Ajtai Abod Mihály, aki Vásárhelyen, Enyeden, Szászvároson majd Odera-Frankfurtban és Franekerben is tanult, szintén wolffianus meggyőződésű volt, amiért kisebb kellemetlenséget kellett elszenvednie.²⁸ A marosvásárhelyi kollégiumhoz hasonlóan az új filozófia elfogadása Debrecenben sem okozott gondot. Hivatalos tanterv részeként már a század közepén a logika oktatásához többek közt Wolff, majd Baumeister műveit ajánlották. Maróthi György, a kollégium egyik meghatározó tanáregyénisége 1740 körül írt leveleiben Leibniz és Wolff iránti lelkesedésének adott hangot,²⁹ Hatvani István, a másik híres kollégiumi tanár már a losonci tanulmányai alatt megismerkedett a felvilágosodás eszméivel.³⁰ Az 1781-ben elkezdett tantervreformban pedig azt a Wolff logikaművet tették kötelezővé, amely már 1740-ben megvolt a könyvtárban.³¹ Sárospatakon is hasonló szellemiség uralkodott. Hogy csak egy példát említsünk, Szentgyörgyi István tanár előadásai rendjén gyakran idézte a filozófust, sőt teológiai előadásait összefoglaló munkájában (*Theologia naturalis*, 1784) az istenbizonyítékok felsorolásakor többször is Wolffra hivatkozott.³²

Az 1760-as évektől kezdődően, ha lassan is, de az erdélyi kollégiumokban a logika és filozófia tanítása rendjén szemléletváltás következett be. Köszönhetően a németországi és hollandiai továbbtanulásnak, egyre többen tértek haza az új tanokkal és itthon tanárként már az új szemléletet tanították. Ide sorolható (a teljesség igénye nélkül) Kovács József, aki előbb Székelyudvarhelyen, majd 1767-től Nagyenyeden lett tanár. Udvarhelyen 1763-tól vele kezdődött a wolffi filozófia és matematika oktatása, amit a későbbi tanárok sem tagadtak meg.³³ 1769-ben a Marosvásárhelyen ülésező *Litteraria Comissió*ban résztvevő professzorok a logika osztály tankönyveként kizárólagosan

²⁶ Kovásznai 67–69.

²⁷ Baumeister wolffianus logika-tankönyvének (*Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolffii conscriptae*) több kiadása is megtalálható volt a kolozsvári kollégium könyvtárban. Ld.: Hajós 126.

²⁸ Zoványi 16.

²⁹ Maróthi Györgyöt peregrinációja alatt arra utasította a debreceni városi tanács, hogy keresse fel marburgi száműzetésében Wolffot. Ld.: G. Szabó Botond: *A Debreceni Református Kollégium a pedagógiai századában*. Debrecen 1996. 69. (A továbbiakban: G. Szabó)

³⁰ G. Szabó 43., 56–57.

³¹ *A második osztály diákjainak Christian Wolf logikáját adják elő*. G. Szabó 79. Ld. még: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerkesztette Barcza József. Budapest 1988. 126., 421.

³² Kosáry 397.

³³ Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi evang. reform. kollégium értesítője az 1894/95. iskolai évről. Az intézet története (képekkel és rajzokkal) 1670–1895-ig*. Székelyudvarhely 1895. 18–19. (A továbbiakban: Gönczi)

Baumeister művét írták elő.³⁴ Kolozsváron Pataki Sámuelről (1758–1794 között tanított) tudjuk biztosan, hogy már 1770-ben a filozófiában és matematikában Wolffot adta elő,³⁵ valamint Méhes Györgyről, akinek kéziratban maradtak fenn az előadásain használt leibniziánus és wolfffiánus kompiliációi.³⁶ Hasonlóan gondolkodott és tanított Backamadarasi Kiss Gergely is, aki 1768-tól került a székelyudvarhelyi kollégium élére. 1769-ben keltezett részletes tanügyi jelentésében tett említést arról, hogy odakerülésékor a diákok már Baumeister alapján tanulták a filozófiát és logikát, s mivel ebből a könyvből volt a legtöbb, annak alapján folytatta ezeknek a tantárgyaknak a tanítását. Ugyancsak róla tudjuk azt is, hogy az 1769-ben előírt tananyagot túl diákjainak alkalmazott matematikát és alkalmazott filozófiát (etikát) is tanított.³⁷

A század nyolcvanas éveire az új filozófia a teológiai oktatásban is megjelent anélkül, hogy bármiféle ellenkezésbe ütközött volna. Ebben az évtizedben Endemann Sámuel dogmatikáját és etikáját adták elő mind Nagyenyeden, mind Székelyudvarhelyen. Sőt, az egyik perbe fogott tanár, Bodola János 1788-ban és 1789-ben a generális zsinaton e tankönyvek alapján vizsgáztatta azokat, akik lelkészképesítő-vizsgára álltak.³⁸

A per elő lépései

1791-ben a szokásos évi generális zsinatot Küküllővárra hívták össze július 3–7-re, ahol a Főkonzisztórium képviselői, püspök, főjegyző és az egyházmegyék elöljárósága mellett a kollégiumok is képviseltették magukat. Míg 1788–89-ben Bodola János, 1790-ben Zilahi Sámuel marosvásárhelyi professzor³⁹ vizsgáztatta a lelkészjelölteteket, addig 1791-ben Sófalvi József kolozsvári tanár vette be a lelkészképesítő-vizsgát.⁴⁰

Július 7-én, a zsinat ötödik napján mindenféle előzmény nélkül *szívbeli megítődéssel* vették tudomásul, hogy a nagyenyedi és a székelyudvarhelyi kollégiumban az erdélyi református egyház hitvallásaival ellenkező teológiát tanítanak.⁴¹ Bár ekkor még nem nevesítették az érintett tanárokat, a későbbi tárgyalások iratanyagából kiderül, hogy Bodola János nagyenyedi és Zilahi Sebes János udvarhelyi tanárokról van szó. A felvetésre született határozat ekkor még csak azt írta elő, hogy a tanárok a kifogásolt tankönyvet tovább ne használják, és hogy a tanárokat a következő zsinaton fogják meghallgatni.⁴² A határozatot értetlenséggel fogadták a megvádolt tanárok (és mint később

³⁴ Török 179.

³⁵ Uo. 64.

³⁶ Egyed Péter: *A nemzeti filozófia kezdetei. Filozófiaoktatás a protestáns gimnáziumokban Erdélyben a XVIII–XIX. század fordulóján.*

<http://www.poineternet.pds.hu/kissendre/magyarfilozofia/2006100923421723700000711.html>

³⁷ Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely.* Kolozsvár 2005. 35., 71.

³⁸ Juhász 111.

³⁹ Erdélyi református zsinatok iratai. IV. 1790–1800. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kolozsvár 2001. 10. (A továbbiakban: ERZSI IV.)

⁴⁰ Uo. 27.

⁴¹ *Szívbeli megítődéssel adatik tudtára a Generalis Szent Synodusnak, hogy a nagyenyedi és udvarhelyi iskolában oly theológia tanítatik (mellynek auctora Endemann Sámuel, melly nyomtatott az 1777-dik esztendőben Hannoviában), mellynek tudománya ellenkezik Helvetziai Confessionekkel és Heydelbergai Catechesisünkkel, tanítván socinianismust, pelagianismust satöbbi, melly miatt máris nemcsak a deákok, hanem más emberek is sokan a Szentírásron fundált szent vallásunk ellen megvesztegetődének.* ERZSI IV. 39.

⁴² *Hogy ezen könyvet az ebből tanító professorok létegyék, és hogy az abból szerzett ellenkező tudományokat recantálják, kötelezjenek, és hogy azt tanítani és a deákoknak kezébe adni az Approbatabeli törvény és a 11-dik, 12-dik, 94-dik canonok és a szatmári 19-dik, 20-dik, 21-dik constitutiok és a papi esküvés formájának 1-ső és 2-dik pont-*

kiderült, a Főkonzisztórium is), hiszen Bodola János 1787-től lett tanára az enyedi kollégiumnak, ahol szinte naponta találkozhatott a püspökkel, aki tévtanítást észlelve bizonyosan jelezte volna a zsinatnak vagy a Főkonzisztóriumnak.

A „vétkesek”

A zsinaton, bár nem nevesítették, két tanár, Bodola János és Zilahi Sebes János didaktikai munkáját kifogásolták. Előbbi, Bodola János Kézdivásárhelyen, Nagyenyeden végezte iskoláit, majd Leidenbe peregrinált. Onnan hazatérve 1784-ben Nagyenyeden lett lelkész, 1787-ben tanárnak hívták a kollégiumba, ahol teológiát és egyháztörténetet tanított, valamint ő felelt a könyvtárért is.⁴³ Perbe fogott társa, Zilahi Sebes János iskoláit Marosvásárhelyen és Nagyenyeden végezte, ahonnan Marburgba peregrinált. Hazatérése után Mikeszászán lelkészkedett és 1789-ben innen hívták meg Udvarhelyre a Benkő József távozása után megüresedett katedrára.⁴⁴ Neveltetésüktől nem volt idegen a wolffianizmus, hiszen amíg Bodola a hazai kollégiumban és külföldön, Leidenben találkozott a felvilágosodás eszmeiségével, addig Zilahinak már a hazai wolffianizmus fellegvárában, Marosvásárhelyen lehetősége nyílt azt megismerni, ezt pedig később Marburgban, az új filozófia otthonában mélyítette el, ahol éppen Endemann Sámuel hallgatta. Hazatérésük után, bár nem sok adatunk van arra nézve, hogy tanárként milyen tankönyvet használtak a kifogásolt Endemann Sámuel compendiuma mellett a teológiai tudományok oktatása rendjén, zavartalanul tanították az új teológiát. Tudni kell azt is, hogy valójában a zsinat már idézett határozata csupán a wolffianista eszmék teológiai alkalmazása miatt fejezte ki aggodalmát.

Két zsinat között

A vádra először Bodola János válaszolt. Sajnos, a Főkonzisztóriumhoz címzett levele mára elveszett, de Juhász István tanulmánya,⁴⁵ illetve a Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve megőrzött néhány részletet. Ezek szerint a nagyenyedi professzor visszautasította azt a vádat, miszerint Endemann könyve a református tanítással ellenkező tanokat tartalmazna. A zsinat ama vádjára, miszerint a tankönyv szocinianizmust, arminianizmust és pelagianizmust tartalmaz, Bodola így válaszol: *Szocinianizmussal, pelagianizmussal és arminianizmussal vádolni Endemannt annyit tévesen, mint magunkat az őtet jól esmérő publicumnak nagy nevetségére vagy méltó szórakozására kitenni [...] szükség tebát vigyázni, hogy amikor egy vagy két ember a mag[á] indulatjának kíván áldozni (nem meglelt, hanem csak lehetséges dologról szövel) más ártatlan, de vigyázatlan elméket is a maga részére bűzván, a generális szinódusi szép névvel [ne] fedezhesse bé titokban tartott célját.*⁴⁶ Csupán szóbeli információkra hagyatkozva, a zsinati vádpontokat ugyanis nem kapta kézhez, rámutatott: a zsinat

jai ellen merészlettek, annak ok adására, hogy a Szent Synodus directora által a jövő Szent Synodus eleibe idéztesse nek, végeztetik. A méltóságos Fő Consistorium is e dologban segítségül hivatik. Szükséges dolog pedig, hogy emekutánna püspök, vagy Generalis Synodus megvizsgálása nélkül manualis theológiát a professzorok ne tanítsanak, leghasznosabbnak látná pedig a Generalis Synodus, hogy minden collegiumokban ne egyéb, hanem a Helvetica Confessio taníttatnék. ERZSI IV. 39–40.

⁴³ Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849.* Marosvásárhely 1998. 96.

⁴⁴ Uo. 518., ill. Gönczi 29.

⁴⁵ Juhász István még olvasta a két tanár levelét.

⁴⁶ Juhász 112.

olyasmivel vádolja Endemann művét, amelyek tulajdonképpen nem ellenkeznek az elfogadott hitvallási iratokkal.

Továbbá rávilágított, Endemann műve elleni támadás veszélybe sodorhatja az erdélyi kollégiumok és a marburgi akadémia közti jó viszonyt. Bodola tehát egyértelműen és kétséget kizáróan elutasítja az eretnokség vádját, de emellett válaszából rendkívül érdekes és az Endemann-per ez idáig ismeretlen területére irányítja az olvasó figyelmét. Bár nem ismerjük pontosan levele tartalmát, de Juhász István által idézett részletből úgy tűnik, Bodola kételkedett a vád őszinteségében. A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyvéből viszont kiderül, hogy Bodola személye elleni támadásként fogta fel a zsinati vádpontokat: *hogyha azon delibérum nem a közönséges Szent Zsinat érdemes tagjainak közönséges egyezéséből származott volna (amint az instans erős okokra nézve azon kételkedik is), tehát azon tagok, akik csak magok lebetvén szerzői azon delibérumnak, mégis azt a publicumnak supponálni merészlették volna, illendőképpen intessenek meg.*⁴⁷

Zilahi Sebes János szintén levélben kereste meg a Főkonzisztóriumot, hogy az elle ne felhozott vádak alól tisztázza magát. Védekezésében erős hangsúlyt nyert az, hogy marburgi peregrinációja alatt Endemann tanítványa volt, és hogy Németországban Endemann igazhitiségéhez nem fér kétség. Ő is, Bodolához hasonlóan, féltve inti az erdélyi református egyházat a túlzott és alaptalan vádaskodástól, hiszen ez adott esetben a marburgi ösztöndíj megvonásával is járhat. Levelének dogmatikai részében visszautasította azt a vádat, miszerint az említett tankönyv miatt diákokat megvesztegettek volna, valamint azt próbálta bizonyítani, hogy Endemann műve nem tér el a korábbi tankönyvek tartalmától. Felvilágosult teológiai álláspontját sem rejtette véka alá: *Némehelyek előtt most is nagy becsületben lévő typusaival megavasodott Coccejus, aki a maga korában ugyanolyan újító volt, mint most Wolff nyomán Endemann, akinek az újítása nélkül – ismeri el Zilahi Coccejus jelentőségét – ma sem a theologia, sem a filozófia ilyen tiszta és világos állapotban nem volna.*⁴⁸

A két professzor levelére a Főkonzisztórium válaszolt. Előbb Bodola levelét tárgyalták meg. Levelének többé-kevésbé részletes ismertetéséből kiderül, hogy a zsinat nem tartotta be a kivizsgálási szabályokat: nem hallgatták meg a vádlottakat és nem hangzott el konkrétum a kifogásolt tanokkal kapcsolatosan. Bodola ugyanakkor burkolt formában hozta a Főkonzisztórium tudomására azt is, hogy tudatlan és felkészületlen emberek meggondolatlan támadásának tartja a vádpontokat.⁴⁹ Felhívta a testület figyelmét arra, hogy a meggondolatlan vádaskodás akár a külföldi tanulás végét is jelentheti.⁵⁰ A Főkonzisztórium igazat adott Bodolának abban, hogy a zsinat törvénytelenül járt el ügyükben, valamint elmarasztalta a püspököt is. A határozat szerint ugyanis az ő kötelessége lett volna meginteni akár személyesen, akár felsőbb testületek révén az estelegesen eretnokséget tanító tanárt (a püspök és Bodola Nagyenyeden szinte naponta találkoztak). A kérdéses tankönyvvel kapcsolatosan kiigazították a zsinat tévedé-

⁴⁷ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. 1792. április 15. 57/1792. Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. (A továbbiakban: A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve)

⁴⁸ Juhász 114.

⁴⁹ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet. 1792. április 15. 57/1792.

⁵⁰ ...a feladott vád valóságos s fundamentumos voltának világosan való megértése és csalhatatlan igazságáról való tökéletes meggyőztetése előtt, illy nevezetesen s külső országai hitünk sorsossai előtt, vallásunkon lévő nemes nemzetünknek kissebségét, s a külsőeknek jóitéményeivel élő tanuló ifjainknak visszaszerezhetetlen kárt okozható, s végre édes hazánkban is szomorú következtetéseket és szakadásokat könnyen szülhető dologban a tisztelt zsinat beleérészkedvén oly eleve delibérumot kiadni kívánt legyen. Uo.

sét: Endemann compendiuma nem 1777-ben, hanem 1782-ben jelent meg. A tanárok igazhitűségét és jó szándékát ugyan nem kérdőjelezték meg és nem kívánták kivizsgálni, de a későbbi viták elkerülése végett parancsba adták, hogy Endemann műve helyett más könyvet használjanak *manualisként*. Az ügy további folytatására nézve utasították a püspököt, hogy próbálja lecsitítani a szembenálló feleket.

Bodola tudomásul vette, hogy Endemann dogmatikáját nem szabad tanítani. 1792 nyarán a kollégiumi záróvizsgák előtt azonban kérdéssel fordult a Főkonzisztóriumhoz. Levelében azt kérte a testülettől, hogy a 12 nap múlva sorra kerülő vizsgáig használhassa Endemann könyvét, mert másképpen nehéz lenne a vizsgáig új tankönyvet találni és abból felkészíteni a diákokat. Ugyanakkor jelentette, hogy etikából (morális teológia) szintén Endemannt követi és amennyiben az etikával kapcsolatosan nem merül fel kifogás, továbbra is azt szándékszik használni.⁵¹ Bodolát türelemre intették, a püspököt pedig utasították, hogy haladéktalanul vizsgálja meg Endemann etikáját, és jelentését küldje a Főkonzisztóriumhoz.

Eperjesi Endemann etikájáról szóló véleményezése 1792. novemberére készült el. Jelentésében elmarasztalta a marburgi tanár könyveit, mert abban az elfogadott hitvallási iratokkal ellentétes tanokat talált.⁵² Hogy melyek voltak református egyháza tanításával szembenálló tanok, a Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve nem ismerteti, viszont Juhász István (ő még olvasta a püspök írását) a már idézett tanulmányában közli Eperjesi teológiai észrevételeit. E szerint a püspök a dogmatikában és etikában két olyan tematikát fedezett fel, amely eltért az elfogadott hitvallási tételektől. 1. Isten kegyelméről szóló tan, miszerint *Isten elválasztotta az embert ex ratione obiectiva*. Endemann szerint a pogányok is üdvözülnek az általános kegyelem révén. 2. A bűneset után az ember nem veszítette el istenképűségét, Ádám bűne nem hat ki az utódokra, és tettének következménye csupán testi halál.⁵³

A Főkonzisztórium a püspök jelentése nyomán Endemann dogmatikája után az etikát is tiltott listára tette, és az érintett tanárokat értesítette.⁵⁴ Időközben a Kézdivásárhelyen tartott generális zsinaton újra előkerült a tévтанítás ügye. A Főkonzisztórium zsinathoz intézett leirata alapján az eljárást megszüntették.⁵⁵ A zsinat azonban nem nyugodott bele a tanfegyelmi per lezárásába. Újabb beadványukban az ügy alaposabb tárgyalását kérték. Kérésüket Bodola és Zilahi állítólagos kijelentésével próbálták alátámasztani. Hallomás útján értesültek a két tanár kijelentéséről (bizonyítékot nem tudtak felmutatni): *vád alatt való professorok azzal merészlettek legyen dicsekedni, hogy ők ugyan más auctort vesznek fel, de azt ugyancsak Endemannból fogják magyarázni*.⁵⁶ A Főkonzisztórium nem kívánta megvizsgálni a szóbeszédre alapozott vádaskodást, de a kedélyek le-

⁵¹ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet, 127/1792.

⁵² Uo.

⁵³ Juhász 112. Sajnos a püspök levele elveszett, és csak Juhász István tanulmánya őrzött meg néhány részletet Eperjesi teológiai véleményezéséből.

⁵⁴ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet, 1792. december 9. 189/1792.

⁵⁵ *4-o Nemkülömben azon méltóságos Fő Consistorium levelének foglalattya között vagon, hogy amint a tavahti Generalis Szent Synodus protocollumjának 42-dik száma alatt találattik a néhai Endemann 1777-dikben nyomtatott theologiáját tanító professorok számadás és törvény alá köteleztettek, minthogy az a könyv a Szeníírásnak, Helvetica Confessionának és Hejdelbergai Cathecesisnek, minden orthodoxus theologussainaknak tudományaiknak elleneben szeggeztett socinianismust, arminianismust, pelagianismust, satöbbi, tanít, mostan a méltóságos Fő Consistorium kívánnya ezt amnestiaban menni az okon, hogy már ezen könyv tudományának tanítása letétegett.*

Ez iránt a Generalis Synodus különös levelével fogja megkeresni a méltóságos Fő Consistoriumot. ERZSI IV. 46.

⁵⁶ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. 1792. december 30. 207/1792.

csitítása végett újra felszólította az érintett tanárokat, hogy mellőzzék Endemann tankönyveit.⁵⁷

A Főkonzisztórium döntését 1792 decemberében küldték meg az érintetteknek. Márciusban Zilahi Sebes János felháborodott hangú levélben utasította el a kézdivásárhelyi zsinat alaptalan vádaskodását. Jelentette, hogy a betiltott tankönyvet *letette* és a teológiát (dogmatikát) a zsinat és a Főkonzisztórium előírása szerint a hitvallási könyvek alapján tanítja. Bizonyításként megkérte kollégáját, Bodola Sámuel, hogy nyilatkozzék ártatlanságáról, aki írásban erősítette meg Zilahi állítását.⁵⁸

Zilahi levele az Endemann-per lezártát jelentette. A továbbiakban nem tudunk arról, hogy akár a zsinat, akár az egyház elöljárói további lépést tettek volna, s bár az iratokból egyértelműen látszik, hogy nem a zsinat szájíze szerint zárult le a tanfegyelmi per, a kedélyek 1793 közepére megnyugodtak. Nagy szerepe volt ebben a Főkonzisztóriumnak, amely a maga óvatos hozzáállásával egyik félnek sem adott teljes mértékben igazat. Döntése inkább a külföldi testvéregyházakkal való jó kapcsolat fenntartására irányult, de a hitvallások hazai és jól bevált alkalmazását nem kívánta megváltoztatni és szörszálhasogató teológiai vitákba sem bocsátkozott bele. Ebben a tekintetben nagyfokú hasonlóság fedezhető fel a radnóti zsinat és az Endemann-per között, hiszen mindkét ügyben a református főnemesség egyházpolitikai megfontolásból csitította a kedélyeket és intette türelemre a vitázókat.

Személyes ellentét?

Ahhoz nem fér kétség, hogy Bodola és Zilahi ügyének hátterében az erdélyi református egyház hitvallásának védelme állt. A nemrég fellelt iratok alapján nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a tanfegyelem tisztaságának megőrzése mellett, az ügy kirobbanásában jelentős szerepe volt a személyes ellentéteknek is. A per fennmaradt irataiból viszont nem derül ki, hogy kik voltak Zilahi és Bodola ellenfelei. Ezt a feltételezést több dolog is megerősíti. Bodoláról tudjuk, hogy 1787-ben lett a nagyenyedi kollégium egyháztörténet és teológia (dogmatika) tanára, valamint ő volt a könyvtárfelelős professzor is. Tanári minőségében vett részt az 1788-ban és 1789-ben tartott generális zsinaton, ahol feladatul kapta a felszentelésre jelentkezők vizsgáztatását. A jelölteket Endemann tankönyvei alapján kérdezte ki dogmatikából, és bár később a marburgi tanár könyveit elítélték, ekkor még semmiféle kifogás nem merült fel a tananyaggal kapcsolatosan. Éppen ezért hat a meglepetés erejével az 1791. évi zsinat heves támadása, hiszen Bodola egyrészt soha nem rejtette véka alá Endemann iránti tiszteletét és rajongását, másrészt amennyiben ténylegesen is eretnekséget tanított volna, a püspök, akivel Nagyenyeden akár heti rendszerességgel találkozott, soha semmiféle kifogást nem tett. Zilahi Sebes János pedig, aki marburgi peregrinációja alatt Endemann teológiai előadásait hallgatta, abban a székelyudvarhelyi kollégiumban kezdett el tanítani 1789-ben, amelyekben a wolffianizmus már az 1760-as évektől jelen volt.

A zsinati vád megalapozatlansága és tájékozatlansága is sokatmondó. Az 1791. évi zsinaton úgy ítélték Endemann dogmatikája felett, hogy valójában a könyv megjelenésének évét sem ismerték pontosan.⁵⁹ Továbbá, a dogmatikai compendium ellen

⁵⁷ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. 1792. április 15. 57/1792.

⁵⁸ Főkonzisztórium Lvt. 1793/103.

⁵⁹ *Minekutánna pedig a dolog ennyire ment volna, noha valamint néhai tiszteletes püspök Endemann atyánkfiának valóságos orthodoxiája ellen, valami kétsége így munkájának (nem az 1777-ben, amint a delibérumban hibáson tétetett*

felhozott vádak (pelágiánizmus, szociniánizmus, arminianizmus) szintén a tájékozatlanságra utalnak, hiszen a megfogalmazott vádak egyrészt semmivel sem támasztották alá, másrészt azok nem lépték túl az általánosság határait.

Bodola a maga mentésére írt levelében kétszer is utalt az ellene irányuló támadásra. Először akkor, amikor kifogásolta, hogy sem őt, sem Zilahit nem idézték be és nem hallgatták meg, másodszor pedig akkor, amikor megkérdőjelezte, hogy a zsinati határozat a tagok teljes egyetértésével született volna.⁶⁰ A Főkonzisztórium válaszában elismerte Bodolai sérelmét, és némiképpen igazat adott neki, amikor óvatosan ugyan, de elmarasztalta az *eleve ítéletből* és *balvélekedésből* született zsinati határozatot. A zsinattal elentétben Endemann ortodoxiája (igazhitősége) felől sem kételkedtek.

Ugyancsak a személyes ellentétre utal a kézdivásárhelyi zsinat döntése is, hiszen Zilahival szemben megfogalmazott határozatot semmivel nem támasztották alá. Éppen ezért a Főkonzisztórium nem is foglalkozott érdemben a beadvánnyal, csupán a korábban hozott határozatot ismételte meg: a botránkozások elkerülése végett nem szabad Endemann tankönyveit használni. A kivizsgálást pedig azzal az ürüggyel utasították el, hogy kifejtették, sem Bodola, sem Zilahi engedelmességében nem kételkednek.⁶¹

Végül, de nem utolsósorban sokatmondó a két tanár további sorsának alakulása is. Mindketten zavartalanul folytatták tanári munkájukat, anélkül, hogy a későbbiekben bárki is eretnkséggel vádolta volna őket. Zilahi Sebes János numizmatikai gyűjteményével és a székelyudvarhelyi kollégium könyvtárának rendezésével hívta fel magára a figyelmet.⁶²

Bodola János fényes karriert futott be: 1799-ben Angliába utazott, hogy a nagyenyedi kollégium építésére összegyűjtött pénz sorsát rendezze, 1806-ban pedig a református egyház főjegyzőjévé választották és ettől a pillanattól kezdve a beteges Abats János püspök munkakörét is felvállalta. 1815-ben, Abats halála után püspökké nevezték ki, valamint neki köszönhető a nagyenyedi kollégium kéziratárának megalapítása is.⁶³

*

A 18. század végi vitát összehasonlítva a korábbi tanfegyelmi esetekkel, egyértelműen kiderül: amíg Nádudvari és Huszti elismerte, hogy hitvallásellenes tanítást hirdetett, a felpereseknek pedig szilárd és megalapozott érvekkel sikerült rendre rábizonyítaniuk heterodoxiájukat, addig ebben a vitában az érintettek nem tettek beismerő vallomást, a vádlóknak pedig, a korábbi két perrel ellentétben, nem sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani a hitvallás-ellenességet, és csak általános vádpontokat fogalmaztak meg. Sokatmondó, és a személyes ellentét meglétét erősíti az is, hogy a két perelt tanár, Bodola és Zilahi védekező leveleikben többször is a vádak megalapozatlanságára, felületességére hívják fel a figyelmet, önmagáért beszél a zsinati vádiratban

fel), hanem 1782-ben kiadott compendiumat [...]. A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet, 1792. április 15. 57/1792.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ [...] Endemann munkájának letételéről kimenvén a Fő Consistorium rendelése ökegyelmekhez, abban kételkedni nem kíván a Fő Consistorium, hogy ökegyelmek a theologiát szent vallásunknak bevett princípiumai szerént egyenes lelkiismerettel tanítani ne kívánnák[...] A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet, 1792. december 30. 207/1792.

⁶² Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest 1977. 248–249.

⁶³ Uo. 210.

rosszul írt évszám is. A Főkonzisztórium is a zsinati vádakkal kapcsolatosan *eleve ítéletet* (értsd: előítéletet) és *balvélekedést* emlegetett. Valamint arról sem szabad elfeledkezni, hogy a két tanár a per lezárulta után zavartalanul folytatta munkáját, sőt később fényes karrier futott be. Amennyiben sikerül rájuk bizonyítani az eretnekséget (heterodoxiát), annyiban ez minden bizonnyal tanári és egyházi pályájuk végét is jelentette volna.

A per fellelhető iratanyaga alapján tehát szinte kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy az Endemann-per vitaalápját nem hitvallás-ellenesség, hanem személyes ellentét képezte.

Az alábbiakban a jobb tájékozódás végett közreadjuk a perrel kapcsolatos ma még fellelhető iratokat.

Melléklet

1. A Főkonzisztórium válasza Bodola János levelére⁶⁴

Tiszteletes nagyenyedi theologia professora Bodola János ayánkfia beadott kéretlen levele mellett a közelebb tartatott közönséges Sz[ent] Zsinatnak az Endemann theologiaja tanításáért kiadott deliberatumában maga ellen feladott vádnak megcáfolására készített jegyzéseit bémutatván, instálja a Fő Consistoriumot, hogy

1. Azon deliberatum, mígnem az őkegyelmek hibás voltak megbizonyíttatnék, egyáltalájában colláltatván, a protocollumból töröltessék ki.

2. Hogyha azon deliberatum nem a közönséges Szent Zsinat érdemes tagjainak közönséges egyezéséből származott volna (amint az instans erőss okokra nézve azon kértelkedik is), tehát azon tagok, akik csak magok lehetvén szerzői azon deliberatumnak, mégis azt a publicumnak supponálni merészlették volna, illendőképpen intessenek meg.

Utoljára harmadszor, hogyha azon tiszteletes atyafiak, akik által ezen dolog indítathatott, azt az instans és bévádoltatott társa ellen tovább is folytatni kívánnók, tehát azt a törvénynek illendő útján mennyen véghez.

Valamint hogy egyfelől örvend a Fő Consistorium, hogy a Szent Zsinatnak arra szorgalmatosan kíván figyelmezní, hogy a mi szentséges hitünk és vallásunkról, oskoláinkban taníttatni szokott tudomány, bévett principiumaink szerént a maga valóságos tisztaságában taníttassék, úgy másfelől ellenben

Végzés

Sajánlva tapasztalja mind a közelebb tartatott tisztelendő közönséges Szent Zsinatnak protocollumából, mind pedig a panaszló tiszteletes atyafinak magát mentő jegyzéseiből azt, hogy e dologban a bévádoltatott tiszteletes atyafiaknak előre való meghallgattatások azon Szent Szék eleiben való törvényes idéztetések, a feladott vád valóságos s fundamentomos voltának világosan való megértése és csalhatatlan igazságáról való tökéletes meggyőzöttestése előtt, illy nevezetes s külső országi hitünk sorsossai előtt vallásunkon lévő nemes nemzetünknek kisebbséget s a külsőknek jótéteményével élő tanuló ifjainknak visszaszerezhetetlen kárt okozható s végre édes hazánkban is szomorú következéseket és szakadásokat könnyen szülhető dologban, a tisztelt zsinat beléreszkedvén oly eleve deliberatumot kiadni kívánt légyen.

⁶⁴ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet, 1792. április 15. 57/1792.

Sajnálva tapasztalja tovább a Fő Consistorium azt is, hogy tiszteletes püspök uram NagyEnyeden lakván, ha a vallást tanító tiszteletes professor által valami olyast taníttatni vehetett volna észre, amely a mi vallásunk sarkalatos igazságaival ellenkezett volna, azt a dolog valóságának jól végére lett járása és annak csalthatatlan igazságáról való tökéletes meggyőződése után, vagy a maga atyai szép intése, vagy pedig annak Fő Consistorium eleiben való feladása által igazításba venni, és az által a rossz következtést megelőzni elmulatta légyen.

Minekutánna pedig a dolog ennyire ment volna, noha valamint néhai tiszteletes püspök Endemann atyánkfának valóságos orthodoxiája ellen, valami kétsége úgy munkájának (nem az 1777-ben, amint a deliberatumban hibáson tétetett fel), hanem 1782-ben kiadott compendiumát tanítók ellen is azaránt legkissebb gyanúja is nincsen Fő Consistoriumunknak, hogy őkegyelmével a theologiat szent vallásunk értelme szerint egyenes lelkiismerettel tanítani ne kívánták volna, minthogy mindazonáltal némelyek (akár eleve ítéletből s balvélekedésből lett légyen, akár nem, azt vizsgálni nem kívánja a Fő Consistorium) az általok taníttatott munkában megbotránkozotnak volna azon botránkozásnak elhárítására legalkalmasabb módnak azt láttya Fő Consistorium, hogy a megnevezett írói munkájának becse sem hagyatván, helyében más könyv vétessék fel manualisnak.

Ezek szerint annak okáért írássék meg az instans tiszteletes atyafiúnak, hogy azon auctornak orthodoxiája ellen, úgy valamint azt aránt is, hogy őkegyelme a mi vallásunkról való tudományt a maga valóságos tisztaságában tanítani nem kívánta volna legkissebb kétsége is nincs a Fő Consistoriumnak, minthogy mindazonáltal némelyek benne megbotránkozotnak volna, arra nézve azon munkának érdemlett becsét fenn tartván, végyen helyette más könyvet fel manualisnak.

Tiszteletes püspök úrnak pedig a leírtak mellett írássék meg, hogy úgy igyekezze e dolgot kormányozni, melly szerint azon tiszteletes atyafiak, akik ezen dolognak indítói lehetnek, szép móddal lecsendesíttessenek és azon könyv megvizsgálására a Szent Zsinat által kirendelt comissio is ebbéli magára bízott foglalatosságától megszűnván, minekutánna immár a leírt mód szerint a botránkozásnak köve elvétetett volna az egész dolog maradjon hallgatásban.

2. A Főkonzisztórium válasza Bodola János kérésére⁶⁵

Enyedi collegiumbéli theologiae professor tiszteletes Bodola János atyánkfia az Endemann theologiaja compendiumának letétele aránt vett rendelésnek következésére jelenti, hogy azon rendelésnek tartozó kötelessége szerint jó szívvel fejet kíván hajtani és igyekezik magát tökéletesen ahhoz szabni, minthogy pedig 10 vagy 12 napok múlva examen ideje lészen, kéri, hogy addig újj manualist ne kellessék elővenni annyival is inkább, mivel a tanításnak is immár a vége felé járna, és hogy a maga tanítványait is azon rendel, amellyel őket az oskolai esztendőben tanította bocsáthassa közönséges megvizsgálás alá. Emellett jelenti, hogy a moralis theologianak taníttásában is az Endemann munkája lévén manualissa, minthogy ezen munka ellen még eddig szó nem tétetett volna, ezután is a mellett kívánna maradni, ha az a Fő Consistorium tetszésével nem ellenkeznék.

⁶⁵ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve, XV. kötet, 127/1792.

Végzés

Írassék meg tiszteletes püspökünk kedves atyáncfiának, hogy az Endemann moralis theologiaját szorosan megvizsgálván, arról való vélekedését Fő Consistoriumunkkal közleni ne terheltelessék. Tiszteletes professor Bodola János atyáncfiának pedig írassék vissza, hogy tudósításának több pontyait tanúságul vette legyen Fő Consistorium. Az Endemann moralis theologiajának megvizsgálása aránt pedig tiszteletes püspökünkhöz tette legyen meg a maga rendelését, azért ezen kérdése aránt is, annak idejében fog innen utasíttatni.

3. A Főkonzisztórium válasza Eperjesi Zsigmond püspök levelére⁶⁶

A tiszteletes püspök uram tudósítása, melyben a Fő Consistoriumnak e folyó esztendőben költ, június 22. napján írott levelére az Endemann moralis theologiaja aránt való vélekedését e következőkben jelenti, hogy minekutánna az említett könyvet szemesen megvizsgálta és a mi vallásunk sarkalatos igazságaival egybe vetette volna, a dolgot ekként találta legyen: hogy Endemann, azon különös állatásait, mellyeket régi igaz orthodoxiank és symbolicus könyveink ellen írt, moralis theológiájában is szerzte szélyel elannyira befészkelte legyen, hogyha annak tanítása megengedtetnek azzal egyszerűsmind út nyíttatnék a dogmaticának tanítására is, amellytől már eltiltott vala, azért azon könyv taníthatásának felszabadíttatását s megengedését éppen nem javallhatná, sőt kéri a Fő Consistorium, hogy azt is bétiltani méltóztassék.

Végzés

Írassék meg tiszteletes Bodola János atyáncfiának, hogy mind a botránkozásnak el-távoztatására, mind pedig az abból származható és rossz következeseket szülhető vetékedéseknek megelőzésekre figyelmeztvén Fő Consistoriumunk az Endemann moralis theologiaját taníttását is meg nem engedheti, sőt őkegyelmének serio intimálja, hogy az Endemann moralját letévén ahelyett tiszteletes püspökünk atyáncfia egyezé-sével más manualist végyen fel s igyekezzék tanítani. És ezen rendelésről tiszteletes püspök úr is tudósíttassék.

4. A Főkonzisztórium válasza a kézdívásárhelyi zsinat beadványára⁶⁷

A közelebből, Kézdívásárhelyen tartatott közönséges Szent Zsinatnak Fő Consistoriumhoz bocsátott levele, melyben az Endemann theologiajának további megvizsgálásától való megszűnés aránt tett írására a Fő Consistoriumnak jelenti, hogy mind méltatlan vádoltatásáért, mind pedig a kiváltképpen ártatlan, tiszta és apostoli szent vallásunk ügyének oltalmazásáért magokra háromlott kisebbséget, megkeseredett szívvel vették legyen.

Ok nélkül lett vádoltatásoknak megbizonyítására az Endemann munkában találtatott heterodoxiakot vagy képtelen állatásokat kijegyezvén, oly kérések mellett közlik a Fő Consistoriummal, hogy azt megvizsgálni és a Szentírás, Heidelbergai Catechesis, a Formula Consensus s Helvetica Confessioval egyben vetni méltóztassék.

Mínthogy pedig úgy hallották volna, hogy a vádolatt alatt való professorok azzal merészlettek legyen dicsekedni, hogy ők ugyan más auctort vésznek fel, de azt ugyan-csak Endemannból fogják magyarázni, mellyet is, ha őkegyelmek akként találnának

⁶⁶ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve, XV. kötet, 1792. december 9. 189/1792.

⁶⁷ Uo. 1792. december 30. 207/1792.

cselekedni, abban a történetben a köz Szent Zsinat őkegyelmekkel az haza s eklézsiái törvények keménységéhez képpest fogna bánni.

Kérik e végre a Fő Consistoriumot, hogy a Szent Zsinatnak őrállásér s vigyázásér felsegíteni az evangéliumi tudománynak megvesztegetőit megvetni, s az engedetleneket magok kötelességekre szorítottani méltóztassék.

Végzés

Annak előadása mellett, hogy a Generalis Szent Zsinat minémű panaszt terjesztett légyen Fő Consistorium eleibe, írassék meg a nagyenyedi és székelyudvarhelyi főoskolák theologiae professorai atyánkfiainak, hogy noha az Endemann munkájának letételéről kimenvén a Fő Consistorium rendelete őkegyelmekhez, abban kételkedni nem kívánna Fő Consistorium, hogy őkegyelmek a theologiai szent vallásunknak bévett pricipiumai szerént egyenes lelkiismerettel tanítani nem kívánák, hogy mindazonáltal a Szent Zsinatnak hallomásból feladott panaszát is hallgatással elmellőzni ne láttassék, Fő Consistorium őkegyelmekhez atyai módon parancsolja újjabban is, hogy magokat az előbbeni, e dologban kiadott rendelkezéshez szabván, a mi vallásunkról való tudományt a mi symbolicus könyveink szerént tanítani és botránkozásra alkalmatosságot nem adni igyekezzenek.

5. Zilahi Sebes János levele a Főkonzisztóriumhoz⁶⁸

Méltóságos Erdélyi Reformata Fő Consistorium!

Kegyes és fő méltóságos patronus uraim!

Az excellentiatok és nagyságtok 1792-ben decembernek 30-án a 303. szám alatt költ és hozzám megalázott atyai intő levelét 1793. januarus 12-én mély alázatossággal tiszteltem. Melyből látom, hogy a közelebb múlt esztendőben KézdiVásárhelyen tartott Szent Zsinat hallomás után való hírből azt adta fel ellenem excellentiatoknak nagyságtoknak, mintha én azzal dicsekedtem volna, hogy az excellentiatok nagyságtok parancsolattyára Endemannt félretévén más auctort veszek ugyan fel kalauz könyv gyanánt, de azt mind Endemannból szándékozom megmagyarázni.

Ez egy minden fundamentum nélkül való feladás irántam, mert az excellentiatok nagyságtok 1792. majusnak 6-án 111. szám alatt Endemannnak manualis gyanánt való megtartása iránt költ bölcs parancsolattyát legelőször is 1792-ben júniusnak 18-án vettem. Holott pedig a Szent Zsinat azelőtt egy nappal úgymint azon június hónapnak 17-én elkezdődvén, akik innét oda akartak menni júniusnak 14-én el kellett indulniok s el is mentek, s nevezetesen tiszteletes professzor társam Bodola Sámuel uram 14-én bizonyoson elment, és az excellentiatok nagyságtok most tisztelt parancsolattyát a Szent Zsinatból való visszajövetelével látta legelőször. Mely dolognak nagyobb bizonyosságára (noha egész reménységgel vagyok az iránt, hogy excellentiatok nagyságtok az én szavaimban is nem kételkednének) küldöm mindazonáltal említett tiszteletes collegamnak tanúbizonyosság tévő levelét. Nem tudhatván eszerint előre, hogy az én excellentiatok nagyságtok eleibe béküldött instantiamra s jegyzéseimre még mi választ fogok nyerni excellentiatoktól nagyságtoktól, mi módon dicsekedhettem volna előre az ellenem való feladással, hogy annak híre a Szent Zsinatba eljuthasson, ha pedig a parancsolat megérkezésével dicsekedtem volna s, mi módon érkezhett volna híre a Szent Zsinat eleibe?

⁶⁸ Főkonzisztórium Lvt. 1793/103.

Ezen leírásból méltóztatnak excellentiatok nagyságtok világosan és bizonyosan állallatni s meggyőződni az iránt, hogy tisztelettel említendő Szent Zsinatnak ebbéli ellenem való feladása minden fundamentum nélkül való és szánakozásra méltó, hogy a dolognak megbizonyosodása előtt egy útat veszett hallomás elegendő oka lehezt a Szent Zsinatnak valakinek feladására.

Én magamot az excellentiatok nagyságtok parancsolattya vételével legottan ahhoz igyekeztem szabni, Endemantt letettem, manualisomnak meg nem tartottam, a theologiát pediglen szent vallásunk bévett symbolicus könyveinkben megállítatott fundamentomos ágazati szerint jó és egyenes lelkiesmérettel a legnagyobb s józanabb orthodoxiával kívántam s igyekeztem tanítani.

Melly dolognak alázatos jelentése mellett midőn magamot továbbra is az excellentiatok és nagyságtok kegyes gratiajába ajánlani bátorokodnám, állandó buzgó indulattal maradtam.

Méltóságos Reformatata Fő Consistorium!
Excellentiatoknak s nagyságtoknak

Sz[ékely]Udvarhely, 20. Martius 1793.

Alázatos tisztelő szolgálja
Zilhai Sebes Jánmos mpr.

6. Bodola Sámuel levele Zilahi ártatlanságáról⁶⁹

Én, ki nevenem leírtam jelen való írásommal bizonyoságot tészek arról, hogy a méltóságos Supremum Consistoriumnak az Endemannana causaban költ parancsolattya a tiszteletes collegam professor Zilahi Sebes János uram a közelebb elmúlt esztendőben június 14. napja előtt, amely nap és a Generalis Szent Synodusba elmentem, nem vette volt, hanem minekutánna hazajöttem K[ézdi]Vásárhelyről az említett Szent Zsinatból, azután mutatá nékem a tiszteletes collegam, hogy 18va Junii minémű kegyelmes rendelést vett, akkor fenn forgott processusara nézve a méltóságos Fő Consistoriumtól. Ezt pedig annyival bátróbban merem erősíteni, amennyivel bizonyosabb az, hogy Isten kegyelmességéből, közöttünk olyan egyesség uralkodik, mely szerint semmi ollyas dolgainkot egymástól el nem szoktuk titkolni.

Íram Sz[ékely]Udvarhelyen, Martius 20-án 1793-ban, nevenem feltételével és szokott pecsétémmele is megerősítvén.

Bodola Sámuel mtk.
Philos és matheseos professor

⁶⁹ Főkonzisztórium Lvt. 1793/103.

The History of the Endeman-story

Comparing the dispute which took place at the end of the eighteenth century with earlier cases of doctrinal discipline it becomes evident that whilst both Nádudvari and Huszti admitted to their guilt, and the accusers also proved all the accusations, in this dispute neither the defendants did confess their guilt, nor the accusers were able to prove their observations beyond any reasonable doubt as they did before in the two former trials. The fact that the two accused teachers, Bodola and Zilahi repeatedly refer to the unfounded and superficial character of the allegations in their apologetic letters shows the existence of personal dissension. Further, the error in the dating of the synod's indictment (containing the wrong year) speaks for itself. The Supreme Consistorium also referred to the the synod's allegations as 'prejudice' and 'wrong opinion'. Further, one should not forget that after the closure of the trial the two teachers continued their work undisturbed, moreover, they were looking forward to a bright career. Nonetheless, had they been proven guilty of heresy (heterodoxy), this would undoubtedly have meant the end of their teaching as well as ecclesiastical activities.

According to the presently available evidence including the still extant material of the trial we can assert beyond reasonable doubt that in the Endemann case some personal antipathies and not the rejection of the ecclesiastically accepted confessions stood at the basis of the dispute.

